

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM *

Elitek, mindennapi emberek és átmenetek – a sűrű otthonosság és olvasatai

Borbély Sándor: *Informális gyakorlatok. Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések Kárpátalja határvidéki régiójában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2023. 330 oldal

Előljáróban¹

A szocializmus és a posztszocializmus kulturális antropológiai, szociológiai és történeti szakirodalmának egyik fontos kérdése, törekvése a töréspontok és a folytonosságok azonosítása, vagyis annak a kérdésnek a körüljárása, hogy a magát teljesen újnak hirdető szocializmus mit vett át a megelőző rendszerek politikai-ideológiai gyakorlataiból – és mit adott át azoknak a posztszocialista rendszereknek, amelyek magukat deklaráltak (és a szocializmust mintegy átugorva) a szocializmust megelőző időkkel kötik össze. Kelet-Közép- és Kelet-Európában ez a kérdés máig aktuális. Ebben a kontextusban az állam és a hétköznapi emberek viszonyának az alakulása jelenleg is a társadalomtudományok figyelmének a középpontjában áll, hisz a kutatók azzal a feltételezéssel élnek, hogy a centralizált politikai-gazdasági rendszerekben az élhető élet kialakítása érdekében az emberek olyan gyakorlatokat működtettek, amelyeket átfogóan az informális terminussal lehet leírni. Ugyanakkor az is gyakran része ezeknek az állításoknak, hogy ezek az informális (gazdasági és politikai gyakorlatok) legtöbbször nem teljesen újak, és mint ahogy a hatalom szerveződési formái is használnak megelőző struktúrákat, úgy az ezekre adott informális válaszok is.

Borbély Sándor nemrég megjelent kötete is – nagyon általánosan fogalmazva – ezt a kérdéskört vizsgálja meg egy sajátos földrajzi és ideológiai térben.

* A szerző néprajzkutató-antropológus, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének oktatója. E-mail: szabo_tohotom@yahoo.com

¹ Egy fontos megjegyzést lábjegyzetként is előre kell bocsátanom: a kötet alapját képező doktori dolgozatnak mindkét szinten, tehát a tanszéki és a nyilvános védésen is opponense voltam. Ott megfogalmazott gondolataim egy részét – a szerző utólagos engedélyével – ebben a könyvismertetésben is felhasználom. De az opponensi véleményekre jellemző didaktikus jellegtől igyekszem a lehető legnagyobb mértékben elvonatkoztatni.

Szándékosan használom a térnek ezt a kettős látásmódját, hisz a könyv nemcsak egy sajátos földrajzi térbe, a mai Kárpátalja határvidéki régiójába, hanem egy sajátos ideológiai keretbe is elkalauzolja az olvasókat. A sajátosságot az is fokozza, hogy a kötet a szovjetizálás II. világháborút követő időszakán túl a falusi életvilágok működésének főként az ezerkilencszázhatvanas éveire (de részlegesen a hetvenes és nyolcvanas évekre is), majd a térség posztszocialista átmenetének időszakára, tehát valamiképp az átmenetiségre is fókuszál. Ez a határmentiség és a politikai rendszereknek a változása a hatalmi dinamikáknak és az erre adott válaszoknak egy olyan sajátos szövetét hozta létre, amit csak ennek a kultúrának a belső megértésével lehet felfejteni. Ez kihívásnak nem kevés. A könyv írója viszont becsülettel eleget tett ennek a kihívásnak, és egy olyan munkát állított össze, amely változatos források (főként levéltári adatok és interjúk) használatával kerül a vizsgált kultúrán belülre, és tárja elének ennek a sajátos rendszernek a korokon is átívelő működését.

Engedjék meg az olvasók és a kedves szerző is, hogy egy egészen szubjektív, de az átmenetek szakirodalmával mégiscsak keretbe helyezett benyomásomnak is hangot adjak: mint ahogy a szocializmusok, úgy az átmenetek sem voltak egyformák. Ebben az értelemben a romániai átmenet végpontot képez abban, hogy – szinte példátlan és rendkívül sajnálatos módon – nagyszámú haláletesettel járó erőszakos cselekménysorozaton keresztül vezetett az út a (vélt) szabadság és demokrácia kivívása felé. Ezenfelül aztán Romániában is elég drasztikus volt a munkahelyek megszűnése, az infláció, az állam hirtelen kivonulása bizonyos szektorokból. De még ezzel a romániai tapasztalattal a hátunk mögött is döbbenettel olvassuk az ukrainai (szovjet/posztszovjet) átmenet súlyosságát, az állami rendszerek drasztikus átalakulását/összeomlását. Ebből a perspektívából – noha magam szeretek erről árnyaltabban gondolkodni, hisz végső soron az állam nem omlott össze – mégiscsak jogosnak érezzük a szerző ilyen szempontú megközelítését és döntését, hogy az ukrán állam diszfunkcionalitását helyezi könyve középpontjába, és mutatja be azt, hogy ennek nyomán milyen helyi hatalmi viszonyok nőttek ki. A kelet-európai átmeneteket ebben a nagy változatosságban kell megértenünk, ami ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy nem szabad lemondanunk arról az igényről, hogy olyan egységes keretbe helyezzük az egész folyamatot, amely az egyes átmeneteket egymás kontextusában és a globális háttér figyelembevételével is értelmezhetővé teszi. Ha ki kellene emelnem a kötet egyik erényét, ez lenne az.

Röviden a könyv szerkezetéről

A könyv logikus, világos szerkezetű és az olvasó számára könnyen követhető, a részletes tartalomjegyzék nagyban megkönnyíti az olvasó dolgát. A munka két nagy részt foglal magában: az elsöben a szerző a szocializmus korszakának (még

egyszer: a szovjetizálás időszakán túl a fő fókusz az 1960-as éveken van) informális megélhetési gyakorlatait elemzi, a második részben pedig a poszt szocializmus időszakának ugyanilyen szempontú elemzése történik meg (a 2022 februárjában kirobbant háború viszont már kívül van a kötet időkeretein). Valójában azonban a könyv ennél több, hisz a ténylegesen feltüntetett hat nagy fejezet a kontextusokra és a körülményekre is rávilágít:

1. Bevezetés címet viselő fejezet a könyv kereteit jelöli ki: a könyv témáját nevezi meg (és a diszfunkcionális ukrán nemzetállamra irányítja a figyelmet), a kutatás helyszínét mutatja be a felmerülő etikai és ismeretelméleti dilemmákkal (lásd hátrébb), a kutatási forrásokat és módszereket, illetve a kutatás elméleti-fogalmi alapvetéseit veszi számba és vonatkoztatja a saját anyagára.

2. A második fejezet (Informális megélhetési stratégiák a rendszerváltás előtt) képezi a könyv részbeni törzsanyagát. Ebben a szerző a rendszerváltás előtti informális megélhetési stratégiákat mutatja be, különös hangsúllyal az 1960-as évekre (de képet kapunk a II. világháborút közvetlenül követő, a térséget szovjetizáló időszakról is). Külön kitér az elitek és a mindennapok, a hétköznapi emberek stratégiáira, illetve ezeket egymás fényében mutatja be, és nagyon érzékletesen elemzi a fegyelmzés és a jutalmazás mikrodinamikáit.

3. A harmadik fejezet (Identitás- és emlékezetpolitikai gyakorlatok a rendszerváltás előtt) egy kissé érintőlegesnek tűnő, a könyv logikájába mégis szervesen illeszkedő témát vizsgál. Nevezetesen azt, hogy a helyi elitek a gazdasági tevékenységek mellett milyen identitáspolitikai vállalkozásokba fogtak az államszocializmus idején, és hogy ezek a helyi világ működtetésében, a helyi világ és a külvilág kapcsolatában hogyan értelmezhetők. A fejezetet ráadásul a helyi recepciókat bemutató alfejezet zárja, amely a cselekvő szándékok mellett a viszonyulások sajátosságaira is felhívja a figyelmet.

4. A negyedik fejezetben (Informális megélhetési stratégiák a rendszerváltás után) újra visszatérünk a korábban említett törzsanyaghoz: ez a rész azt a kérdést járja körül, hogy a rendszerváltást követően a szervezetváltásnak milyen komponensei voltak, hogyan befolyásolta a vagyonszerkezetet, az elszegényedést, az elitek cirkulációját és reprodukcióját. Ugyanakkor – ugyanúgy, mint a 2. fejezet – külön és mégis egymással összefüggésben elemzi az elitek és a hétköznapi cselekvők stratégiáit (némiképp új elemként felvillan a határ mint erőforrás kérdésköre is a csempészetben és a migráció keresztül), miközben egy teljesen új komponens, a magyar nemzetállam támogatáspolitikájának hatásait is beemeli az elemzésbe, és rámutat, hogy a hosszú távon kialakult alapstruktúrák hogyan domesztikálták ezeket a támogatásokat.

5. Az ötödik fejezet (Identitás- és emlékezetpolitikai gyakorlatok a rendszerváltás után) szintén párja a harmadiknak, amennyiben a rendszerváltást követő (illetve azt közvetlenül megelőző) identitáspolitikai gyakorlatokat állítja az elemzés középpontjába. És ugyanúgy felteszi a hatásmechanizmusokra vonatkozó kérdést is.

6. A hatodik, terjedelmében nyilván rövidebb, de mondanivalójában lényeges fejezet, a befejezés nemcsak összefoglalja, hanem a könyvben már felvetett, de ott ki nem fejtett keretezés (Helmke és Levitsky institucionalista megközelítése) fényében foglalja össze a munka főbb állításait, és újra hangsúlyozza egyrészt az állam és a helyi struktúrák párhuzamosságát, másrészt a helyi társadalmi nyilvánosság kettősségét.

A kötet nagyon röviden ennyi, de valójában ez az összefoglaló a legkevésbé sem tudja visszaadni azt a komplexitást, amit a terep – a szó tényleges és átvitt értelmében – és az elvégzett munka magában hordoz (és nem is törekszem teljességre ebben a bemutatóban, inkább néhány olyan szempontot emelek ki, amelyeket én fontosnak vagy továbbgondolhatónak tartok). A választott téma az egyetemesnek és a partikulárisnak a sajátos összjátékát mutatja: egyrészt olvasható a modernizációs elméletek és az összeomló rendszerek, átmenetek antropológiai szakirodalmáról; olvasható az informális szocialista és posztoszocialista beágyazottsága felől; olvasható a határvidékek (európai, dél-amerikai, afrikai, ázsiai) sajátos dinamikái felől – és a könyv vállalja is ezeket a szempontokat. Ugyanakkor mégis sajátosan helyi, hisz Kelet-Európa vonatkozásában sűrítetten, már-már emblematikusan adja vissza ennek a térségnek a szocialista és posztoszocialista történéseit. És nem mellékesen kárpátaljai, hisz az ukrán nemzetállamot – és az ezzel rivalizáló magyar nemzetállamot – látatja a folyamatok hátterében, miközben egészen az egyéni életutakig is lemegy (például a migránsportrék megalkotásával). Igazi kulturális antropológiai munka tehát, amely megvalósítja a kis helyek és nagy témák kettőssége közötti folyamatos mozgást.

A szerzői és olvasói dilemmákról

Ha egy kifejezéssel kellene megragadnom a kötetet, akkor a sűrű szót használnám. Nem csak abban a vonatkozásban, ahogy a szerző az adatmennyiséget élénk tárja, hanem abban a vonatkozásban is, ahogy ezeket rendszerré szervezi. Ez mind az adatokra, mind az elméletekre vonatkozik. Tehát a szót akár a geertzi sűrű leírás értelmében, a többszemponútú értelmezés megteremtése felől is olvashatjuk. Az különösen szimpatikus, hogy – és külön felhívom a figyelmet a szerző már-már virtuóz megoldásaira – az adatok és az elméletek milyen szervesen összefonódva kerülnek bemutatásra. Borbély Sándor otthonosan mozog mind az elméletekben, mind a bemutatott anyagban. Külön érdekésként az is teljesen nyilvánvaló, hogy otthonosan mozgott a terepen is: érdemes a könyvet úgy olvasni, hogy az elég sűrűn előforduló lábjegyzetekre, a beszélgetőtársaktól bevágott részletekre is figyeljünk. Ezekből a részletekből az otthonos mozgásnak olyan minőségei és mélységei derülnek ki, amit minden, hasonló terepeken a saját küzdelmeit végigvivő, a helyi adatokat és jelentéseket kereső antropológus megirigyelhet. Két példát emelek ki,

egy-egyét a kötet által bemutatott két korszakból: a szocialista időszak kettősségeit illusztrálják azok a részletek, ahol egyrészt a helyi ellenállási és színlelési formáknak az állam működését is jelentősen megakasztó változatait, másrészt az állami kontrollnak a helyi életre gyakorolt hatásait mutatja be (36–38. oldal, különösen a 63. lábjegyzet). A megszólalók nyíltsága és őszintesége nagyon jól feltárják ezt az otthonosságot. A második, poszt-szocialista időszak elemzésére a má-tészalkai üzemanyagcsempészek szubkultúráját bemutató részt emelem ki (4.2.2.1 fejezet, 211–228.). A beszélgetőtárok őszintesége, a bevágot idézetek plasztikus jellege, az adatok értelmezésének többszempontúsága megint csak az otthonosságot mutatják. A szerző jó helyszíneken volt jelen, a megfelelő embereket kereste meg, a megfelelő kérdéseket tette fel, és jól érzékelhető módon a válaszadók nem ódzkodtak őszintén fogalmazni. Ezeket a válaszokat a szerző pedig a helyi terep és a kapcsolódó szakirodalom vonatkozásában megfelelően kontextualizálta és értelmezte. Ezért emelem ki és vonom itt egybe a két fogalmat, és mondom, hogy a kötetet – értelmezésemben – leginkább a sűrű otthonosság jellemzi.

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy egy ilyen sűrű olvasatnak a megteremtése nem olyan, mint az egyenes vonalú, egyenletes mozgás. Vannak benne dilemmák, megtorpanások, döccenések.

A könyv egyik fontos megvalósításának azt tartom, hogy a szovjetizáció folyamatának rövid – de értelemszerűen szükséges – bemutatása mellett arra fókuszál, hogy a konszolidált szocializmusban, a kolhoz köré szerveződő életvitel keretei között milyen lehetőségei voltak a helyi embereknek: hogyan szervezték meg az életüket, hogyan működtek együtt a rendszerrel, illetve hogyan vonták ki magukat az ellenőrzés alól, vagy éppen hogyan álltak ellen a rendszernek. Ezt a fókuszot azért tartom nagyon fontosnak, mert a falusi életvilágok átalakításáról, a kollektivizálásról, a kiépülő hatalom mechanizmusairól – a krízis, a társadalmi konfliktusok és az átmenetek zavaros és mozgalmas, ekként az irattárakban is számottevő anyagot maga után hagyó időszakáról – viszonylag sok munka áll a rendelkezésünkre. Arra viszont már kevesebben vállalkoztak, hogy a kollektív gazdaságok „unalmas” hétköznapijait dokumentálják és elemezzék. Ebben a kontextusban külön öröm volt olvasóként azt látni, hogy a szerző túllépett az – elég sokszor túltárgyaltnak ható – etnikai kereteken, és a mindennapiság elemzését tűzte ki céljául. Teljesen megke-reülni ugyanakkor az etnikai mezőt egyrészt azért sem tudta, mert a szovjet rendszerben is előtérbe kerülhetett az etnikai tényező például az oroszosításon, a régi kommunista elit lecserelésén és a magyar lakosság rendszerellenes viselkedésén keresztül (2.1., különösen a 65–68.). Másrészt végső soron az emlékezetpolitikai törekvéseknek *per definitionem* lehet etnikai töltete is, amit különösen a második korszak tükrözhet, amit ugyanakkor át- meg áthatottak a magyar állam új etnopolitikai, a gazdaságpolitikával összefonódó törekvései és az új magyar nemzetépítés.

Ezzel kapcsolatosan jegyzem meg: a szerző dilemmáinak ad hangot azzal kapcsolatosan, hogy a két emlékezetpolitikai fejezetnek helye van-e a könyvben. Kételyeit

eloszlatni teljes mértékben nem tudom, de a saját gondolatmenetemet felvázolom. A szerző az informális szűkebb és átfogó értelemben határozza meg (amivel olvasóként és a témában is kutatóként csak egyetérteni tudok, hisz az általunk kutatott valóságokban a látszólagos ellentétek és töréspontok sokszor valójában finom összefonódásokra és egymásba kapcsoltságra világítanak rá): az informális szakirodalmánál egy részével ellentétben Borbély Sándor a kérdés értelmezési köréből a szervezett bűnözést sem zárja ki. Megközelítésében az általa kutatott jelenségek nem ennyire szegmentáltak, az egyes kategóriák közötti határok fluidabbak. Ez akár a vizsgált jelenségekből is fakadhat (de nyilván nem csak: a szerző számára az informális fogalma *per se* értelmeződik ezekben a széles keretekben), hisz a határmentiségből eredően a helyiek tevékenységei az üzemanyag- és cigarettacsempészetet, a személyfuvarozást és akár még az illegális határátlépést is magukban foglalhatják. És ezek már bőven a szervezett bűnözés felé mutató tevékenységek, miközben azért mélyen beágyazottak a helyi világokba, ahol viszont nem mindenki született bűnöző: „Amikor nem ment a határ, vótam én építész-segédmunkás is [...] Na, csak tudod, az nem olyan könnyű munka vót, mit tudom én. Az nem olyan pénz vót, nehezebben jött... Azért is az ember járt akkor a határra mindennap, mert rászabadult, tudod, ahogy megérezte azt a sok pénzt...” (217.). Az idézet érzékletesen példázza ezeknek a helyi világoknak a működését, ahol a mindennapi gyakorlatokban akár ilyen jellegű tevékenységeket is megfigyelhetünk, és ahol ezek az informális cselekvések normák szintjére emelkednek (193.). Ha pedig elfogadjuk ezt a széles értelmezést, akkor azt is látjuk, hogy a legitimitáció megteremtésében alkalmazott szimbolikus-politikai gyakorlatok miért képezik legalább annyira a részét ennek a világnak, mint bármilyen gazdasági cselekvés. Hiszen a helyi világok újraosztásában minden erővonalat figyelembe kell vennünk, hogy elkerüljük a szűk látókörű ökonomizmus csapdáját (ha megengedi a szerző és az olvasók, hogy Bourdieu gondolatát itt és ilyen módon átírva parafrázáljam).

Egy hosszabb zárójeles megjegyzést teszek, zárójel nélkül. Azt mondtam a fenti bekezdésben, hogy az informális szűkebb értelemben olvasatomban kiterjedhet a politikára is. Ugyanakkor az mégis némiképp nyitva marad a könyvben, hogy ez az informális a tisztán politikai szintre vihető át. Újabb dilemmára hívom fel a figyelmet. Mint ahogy az informálisban rejlő politikai cselekvés és az ezzel kapcsolatos potenciális ágencia kérdésének a taglalásáról még szívesen olvastam volna, akként arról a kérdéssel is kevesebb információt kapunk, hogy a szerző mit ért hétköznapi politikai gyakorlatokon. A ‘hétköznapi’, a ‘politika’ és a ‘gyakorlat’ terminusok együtt nagyon izgalmasak, és nagyon izgalmasan is bomlanak ki a könyvben. De arról kevesebbet tudunk meg, hogy a szerző szemléletében a helyi elitek emlékezetpolitikai gyakorlatai vagy csak az azokra adott válaszok számítanak hétköznapiaknak; mint ahogy arra is csak átteles utalásokat találunk, hogy a helyi emlékezetpolitikai gyakorlatokkal szembeni pozicionálódás (tétélesen például: a visszaemlékezések a helyi múzeum létrehozására) mennyiben számítanak politikai

tettnek a szó cselekvőképességet is magába foglaló értelmében; és arról sem tudunk meg többet, hogy a gyakorlat itt a Bourdieu-féle habitust is magába foglaló (tehát akár a tudatos reflexiót nélkülöző) és Foucault fele is nyitó (tehát a mindennapok mikrodinamikáiban is jelen levő) jelenség, vagy esetleg az elitek tudatos működésére, a hatalomgyakorlás különböző formáira utaló fogalom (vagy esetleg ezek között ingázva, de mindegyiket magában foglalva jelöli ki a fogalomnak a mozgásterét).

Az összefonódások és átfedések nem állnak meg itt. A könyv egyik fontos és igen erős állítása a hatalmi elitek működésére és újratermelődésére vonatkozik. Az átmenetek kelet-európai szakirodalmából – és tereptapasztalatainkból – megszokhattuk azt, hogy a szocialista elitek valójában az átmenet folyamatát is a kezükben tartották, és hogy a posztszocialista elitek nagymértékben a régi elitekből rekrutálódtak. A könyv ezt a gondolatot a következő két állítással egészíti ki: a határmentiség erőforrásait kihasználó elitek és a régi elitek között is van egy erőteljes átfedés, illetve hogy a Kárpátaljára érkező magyar támogatások jelentős részét is ezek – az immár kettős eredetű – elitek csatornázzák be, és a magyar támogatások is a kialakult posztszocialista struktúrákba integrálódnak (201.). A szerző terepen történő otthonos mozgása ezekben a helyzetekben is kiderül: hisz nemcsak a helyi alapítványok elérhető adataiból, hanem interjúkból is jól követhetően rámutat ezekre az összefonódásokra. És nem kis összegekről beszélünk: 2017-ben Kárpátalja teljes éves állami költségvetésével párhuzamosan (231,5 millió euró) annak szinte 31%-át tette ki a magyarországi támogatás (66 millió euró, lásd 78.). A támogatások pedig nemegyszer a sajátos klientelista erővonalak mentén kerültek felhasználásra: „Malvinka [...] hogy megy be a beregszászi pályázati irodába? Telefonál a pályázati irodába a fogdmegjének, és megkérdezi... [...] Már el van készítve a pénz a borítékba, viszi a pénzt, a csokit és a konyakot is. És el van intézve a pályázat, két perc múlva már jön is kifele.” (201.) Illetve, mivel a pénzek pályázatból eredtek, az elszámolásuk sem volt túl szigorú: „Sándor, itt annyi pénzt adott Magyarország, hogy a pénz nem számít, értsd már meg! Nem kellett elszámolni az építkezéssel se. Amikor itt befejeztük a templomnál a felújítást, kérdeztük a pénztárnoktól, hogy mégis mi mennyibe került? Nem tudott mondani fix összeget, mindenképp a legdrágábbat vettük meg... [...] Amikor megkérdeztük, minek, azt mondta, csak, mert, kell, ne kérdezzünk többet, a pénz itt most nem számít.” (203.)

A helyi történések nagy (globális) kontextusaként a szerző a hatalmi mechanizmusok átalakulását és az ukrán állam kapacitáscsökkenését három szinten rajzolja meg (megjegyezve ugyanakkor azt is, hogy az kapacitáscsökkenése is kettős szempontból mérhető, hisz miközben az állam a civil lakosság ellátásában, a szociális és anyagi biztonság garantálásában kudarcot vallott, aközben hatékony biztonságpolitikai és honvédelmi infrastruktúrát épített ki – amit immár nemcsak a 2014 óta zajló kelet-ukrajnai és krími konfliktus, hanem az állóháborúvá átalakult, 2022 februárjában kirobbant háború is bizonyít):

1. nemzetközi szinten a nagyhatalmak – USA, Oroszország, EU, Kína – és kisebb mértékben a V4-ek geopolitikai és külpolitikai törekvései, illetve az utóbbiak, azaz a V4-ek nyugat-ukrajnai térfoglalása;

2. az országon belül a helyi hatalmi elitek, az oligarchák, a hozzájuk kapcsolható frakciók és klánok felemelkedése eredményezte a tér- és befolyásszerzést, az állami intézmények „foglyul ejtését” (180.), ami a nemzetgazdaság jelentős szektorainak elfoglalásán keresztül a teljes gazdaságra, a piaci mechanizmusokra, a politikai életre, de még a jogalkotás folyamataira is hatással van;

3. a fenti kettőt kiegészítve Ukrajna népessége már a rendszerváltás kezdeti időszakaitól arra készült fel és olyan gyakorlatokat (túlélési technika, alternatív gazdasági gyakorlat) éltetett, amelyeken keresztül az ukrán állam működési zavarait ki tudta védeni.

Az utóbbira a szerző érzékletes példát idéz egy nagymintás felmérésből: eszerint a vizsgált 700 háztartásból (Kijev, Harkov, Ungvár) csak 3,5% élt kizárólag törvényes és formális jövedelemből. A válaszadók 92%-a azt válaszolta, hogy a megélhetés érdekében valamilyen informális technikát vett igénybe (181–182.). A fenti hármas leosztás és az idézett adatok jól mutatják a jelenségek nemzetközi és nemzeti beágyazottságát (amit a szerző végig hangsúlyoz), illetve az informális gyakorlatok társadalmi penetrációját. Éppen ezért hiányoltam egy olyan perspektívát, amely a háztartás szerepét domborítja jobban ki (hisz nyilván a háztartás mint vizsgálati egység megkerülhetetlenül benne van a könyvben): szívesen olvastam volna arról, hogy a szerző mit gondol a háztartásról mint globálisan fontos intézményről; a mindennapiság és a helyi élet szintjét (vagyis egyféleképpen a társadalmi penetrációt) nézve pedig azért lett volna érdekes ennek a perspektívának a módszeresebb felvállalása, mert az események háttereként egyrésztől levéltári forrásokat, másrészt visszaemlékezéseket tárt fel. Ez utóbbiak narratív keretekben kerülnek eléink. A narratívák pedig egyéni élettörténetekbe és háztartási/családi kontextusokba ágyazódnak: itt szerveződnek meg, itt adódnak át – vagy ha netán nem, az megint külön izgalmas: hol és hogyan termelődnek ezek a gyakorlatok. Vagyis meglátásomban érdemes lehetett volna a háztartást mint gazdasági – és esetleg: politikai – gyakorlatokat alkalmazó, az informalitásba is ágyazott intézményt tételesen jobban körüljárni.

A könyv az ellentétek (stratégia–gyakorlat, formális–informális, központ–periféria, város–vidék, nyugat–kelet) helyett vagy mellett inkább folyamatosságokkal és átfedésekkel operál. Ez külön szimpatikus. Ugyanakkor kevésbé éreztem problematizálnak a kérdést egyrésztől a hiánygazdaság, másrésztől pedig a diszfunkcionális állam nyugati mintákkal történő – és potenciálisan az önkolonizáció kérdését is felvető – összehasonlításának perspektívájából kiindulva. Mire gondolok? Kétségtelen, hogy a szovjet blokkban az ellátás nem működött. Romániában az 1980-as években éheztek is az emberek. Az is kétségtelen, hogy az állam funkciói az átmenetben átalakultak. Ugyanakkor azt is gondolom, hogy azt az alapvetést, miszerint ezeket a helyzeteket a jól működő nyugati ellátó rendszerekkel

és hatékonyan bürokratizált állami mechanizmusokkal hasonlítjuk össze (és akarva-akaratlanul ezt tesszük, még akkor is, ha csak átvesszük ezeket az elméleteket), mégiscsak érdemes egy kicsit újragondolnunk. Nem akarom a szerzőn számon kérni egy egész irányzat kérdéses megközelítéseit (és kérdés akár e sorok szerzőjének is – aki Verdery nyomán szintén Kornai hiánygazdaság-elméletét tekinti az egyik kiindulópontnak –, hogy van-e más analitikus eszköztárunk). Szívesen olvastam volna erről többet egy ilyen értő és ennyire sok perspektívát felvállaló könyvben.

A dilemmák sorában végül az etikai dilemmákról kell néhány szót ejtenem. A könyvben, egész pontosan a bevezető részben – a könyv nagyon érzékeny tematikájára és a szerző által feltárt adatokra való tekintettel – nem álszent tetszelgés annak a kérdésnek a feszegetése, hogy a helyszínek, beszélgetőtársak, adatok azonosításában milyen megoldásokat kell keresnie a szerzőnek. A könyvben sok helyen tényleg érzékeny adatokat olvasunk. A szerző nagyon világosan látja ugyanakkor azt is, hogy itt nemcsak etikai, hanem ismeretelméleti kérdéssel is szembesülünk (17.): az anonimizálás nem egy esetben – akaratlanul is – a leírtaknak nagyobb általános érvényt kölcsönöz, mint amilyennel valójában rendelkeznek. Így a döntése, hogy a pontos helyszínek megnevezésére álneveket használ, egyes esetekben forrásokat sem nevez meg, beszélgetőtársak nevét elhallgatja – teljes mértékben érthető. Mint ahogy az is, hogy földrajzilag mégiscsak lokalizálja a jelenségeket. Azt is meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a járás pontos azonosításával és fotók közlésével talán túl sokat elárul erről a terepről. Túl azon a – sokszor naiv – társadalomtudományi eljárásom, hogy nevet nem közlünk, de arcot jól kivehetően mutató fotót igen, a kötetben van olyan fotó, amelyik Google alkalmazással néhány másodperc alatt pontosan azonosítja a kutatási helyszínt (a dolog iróniája, hogy esetemben a szerző korábban közölt tanulmánya alapján tette ezt).

Zárszóként

Mindent összevetve: Borbély Sándor könyve az utóbbi idők egyik legjobb néprajzi-antropológiai munkája. A globális értelmezési keretek és a helyi szintek, a nemzetközi szakirodalom és a helyi adatok közötti, az elitek és a hétköznapi emberek világára egyszerre rákérdező virtuóz mozgást megvalósító szöveg. Adatgazdag, érzékeny, friss – és a frissességet mind megközelítésére, mind nyelvhasználatára értem. Olyan intenzív olvasmány (és erre használtam a sűrű és az otthonosság kifejezéseket) mind elméleti, mind pedig empirikus értelemben, amelyet minden, a határvidék, az informalitás és az átmenet (szocialista és posztoszocialista) iránt érdeklődő kutatónak kézbe kell vennie.